

Egyház és társadalom, egyház és állam viszonya a francia forradalom alatt

Timothy Tackett:
La Révolution, l'Église, la France: le Serment de 1791,
 Cerf, Paris, 1986.

Timothy Tackett munkája a színvonalához méltó, gyors és sikeres karriert futott be. Angol nyelvű megjelenése után egy évvel már lefordították franciára, és a szakterület legjobb ismerői (Michel Vovelle, Claude Langlois) írtak elő- és utószót a könyvhöz. A tágabb szakmai közönség is gyorsan és pozitívan reagált, bizonyíték rá, hogy egy 1989-es bővebb tematikájú munka már mint megfellebbezhetetlen tekintélyre hivatkozik Tackett könyvére (B. Cousin – M. Cubelles – R. Moulinas: *La pique et la croix*. Centurion, Paris, 1989. 135–140). Érdemes tehát a könyvnek nemcsak a végkövetkeztetéseit rögzíteni, hanem végigtekinteni egész gondolatmenetén, mely metodikailag, a történeti statisztika módszereivel nyújt igazán meglepőt, valamint kézzelfoghatóan biztosat és újat.

A téma az oldalszámhoz viszonyítva meglehetősen szűknek tűnik. A Törvényhozó Nemzetgyűlés a gallikán hagyományok szellemében megalkotta a Papság Polgári Alkotmányát (*Constitution Civile du Clergé*), és az összes áldozárt kötelezte, hogy erre esküt tegyen (1790. november 27.). Nem ez volt a törvényhozás első egyházzal kapcsolatos intézkedése. Az év elején eltörölték a szerzetesrendeket (február 13.), kihirdették 400 millió frank egyházi vagyon eladását

(március 17.), a többi kezelését pedig polgári közigazgatásra bízta (április 14.). A katolikus papokat fizetett állami alkalmazottakká nyilvánították, és később az eskütételt megtagadókat is mint állásukról lemondó funkcionáriusokat kezelték.

Az eskütétel kérdése, bár lényegtelennek tűnik, egészen a 20. századig meghatározta Franciaország egyházi és vallási felépítését. Az ekkor hozott döntés, a papok állásfoglalása az esküvel szemben, lényegében egybeesik a mai egyházi viszonyokkal. Tackett a döntések indítékait próbálja feltárni a lehető legtöbb tényezőt számba véve.

Az 1791-es esküvel el kellett fogadni a papság teljes újjászervezését, és egyben társadalmi szerepének, ha nem is előzmények nélküli, de lényegében új felfogását. Már maga a kontextus – társadalmi szerep, utilitás – is botrányosnak tűnhetett némelyek szemében. Nem csoda, hogy vegyes fogadtatásban részesült az eskü, sokan tagadták meg letételét. (Őket *réfractaire*-eknek, *eskütagadóknak* nevezték, míg az esküt elfogadókat *constitutionnel*-eknek, *alkotmányosoknak*.) Az eskütagadókkal szemben azonban a paphiány miatt sok helyütt nem tudtak fellépni, megtarthatták állásukat egymásfél évig is. Egy 1791 januári dekretumban még a kevés tapasztalattal bíró papoknak is engedélyezték a misézést, ezzel próbálva enyhíteni a gondokon. Tackett ezzel kapcsolatban utal a 18. század korábbi papi mozgalmaira, a janzenizmusra és a richérizmusra; az első szekularizációt követelt, az egyházi hie-

rarchia leépítését, a második a plébániák hatalmi súlyát szeretne volna növelni az egyházi szervezeten belül. A felső-papságtól is indultak reformtörekvések, így Loménie de Brienne, Le Franc de Pompignan, De Lau és Boisgelin érsek az 1770-es 1780-as években javasolták az Assemblée Générale du Clergé (a francia papság Általános Gyűlése) és az egyházi adózás reformját. A reformmal az alsópapság jövedelmének emelését akarták elérni, minek következtében a papok közt verseny alakult volna ki a jól jövedelmező állomáshelyekért, és vikáriusként plébánosi kinevezésük előtt tanulásra kötelezték volna őket. A korszak utolsó éveiben néhány egyházi rend eltörlését is fontolgatták. 1788-ban tartották az utolsó ilyen gyűlést, ahol a reformtervek megbuktak.

A parlament összehívása után az 1790 év végi tervezetig a javaslatok ennél jóval konzervatívabbak voltak. Egy, a *Constitution*-hoz hasonló haladó tervezet született ugyan 1790. július 24-én, de ennek nem lett különösebb hatása. November 27-én született meg a dekrétum az esküről. A forradalmi tanácsok közül a Comité des recherches és a Comité des rapports szavaztatta meg, míg az egyházi ügyekkel foglalkozó Comité ecclésiastique részben ellenkezett, kiváltva ezzel a parlamenti baloldalt haragját. A király 1791. január 3-án szentesítette a rendeletet, de ez csak újabb vitákat szított. Január 23-án a nemzetgyűlés kibocsátott egy *Instruktion*-t, mely enyhített a *Constitution* kemény hangvételén, s amely kijelentette, hogy a nemzetgyűlés szellemi, vallási kérdésekben nem lévén kompetens, azokban nem kíván állást foglalni.

A januári dekrétumot már a hónap elején ismerték Párizsban, máshová

viszont, például a Moselle vidékére csak februárban jutott el a híre. Az eskütétel hivatalos ceremóniaként zajlott. Megszervezése jóval könnyebben ment, mint később az eskük érvényesítése, hiszen sokan voltak, akik csak bizonyos megszorításokkal voltak hajlandók eskü tenni. A ceremóniát 1792 nyarától helyi szinten a jakobinusok ellenőrizték. Ők nem tétováztak annyit mint elődeik, mikor el kellett döntenet, melyik pap alkotmányos és melyik eskütagadó. Határozott intézkedéseiknek köszönhetően augusztusra az eskütagadó papok többségét már helyettesítették is.

A következő fejezetben Tackett az eskütétel historiográfiáját veszi szemügyre. A kérdésről már a 19. század végén készültek regionális feldolgozások, egy-egy tájegységben, megyében vizsgálták a papság viselkedését, és még ennél is gyakoribb volt a „plébánia-történet”, melyben elődei történetét dolgozta fel az éppen soros plébános. Az első átfogó vizsgálatot 1906-ban Philippe Sagnac végezte, sok hibával. Munkájával elérte viszont a kutatások fellendülését, minek következtében a következő években kiváló regionális feldolgozások készültek, mint például abbé Giraud-é.

A feldolgozás során Tackett pontosan meghatározza, hogy kiknek az esküjét veszi figyelembe, és mely esetekben tekinti az eskü szövegét megtoldó kitételeket olyanoknak, melyek az egész aktus értelmét kétségbe vonják. Csak az 1791 januárjában állásban lévő plébánosokat, paptanárokat és hivatalos állást betöltő áldozárokat (börtön, kórház, hadsereg) veszi tekintetbe. Az eskü alapszövegét kiegészítőket a végleges, 1792 őszi elhatározásukat figyelembe véve sorolja egyik vagy másik kategóriába. Három különböző időpontban vizsgálja ugyanis meg – 1791

tavaszan és őszén, majd 1792 őszén –, hogy milyen arányban tették le az esküt. A globális vizsgálat 1791 tavaszán 55% eskütevőt mutat, s ez az arány 5-6 százalékkal csökken a harmadik időpontig. (A vizsgálat alapjául szolgáló adatokat jórészt már a 19. századi pozitivisták történetírók összegyűjtötték.)

A papság különböző kategóriáit vizsgálva azonban jóval árnyaltabb és változatosabb képet kapunk. Az alsópapságnak körülbelül a fele az alkotmány mellett foglalt állást, de a 164 püspök közül csak hét, a plébánosok 57%-a, a vikáriusoknak pedig 47%-a volt *alkotmányos* (a kortársak fordítottan gondolták az arányt). A nem plébániai papok többsége az eskütételt megtagadta, s a középiskolákban tanítók a plébánosokhoz hasonlóan viselkedtek. A nemzetgyűlés egyházi tagjainak kevesebb mint harmada tett esküt. (Többségük Párizst és képviselőtársait egyházellenesnek tartotta.)

Az eskü topográfiájából első megközelítésben is sok mindenre lehet következtetni. Tackett különválasztja a 2000 főnél több lakost számláló helységeket, s ezekben 43% volt az *alkotmányosok* aránya. Számuk a település nagyságával fordítottan arányos, az egyes régiók központjaiban (50 000 főnél nagyobb lélekszámú városok) a papoknak már csak 25%-a tette le az esküt (Párizs kivétel ez alól a maga 47%-ával). Ha a vidék megoszlása szerint vizsgáljuk az adatokat, eskütagadó Nyugat-Normandia, Bretagne, Alsó-Poitou, Anjou, valamint Velay, Auvergne, Gévaudan és Rouerge a Massif Centralban, Garonne, Gascogne, Landes, Roussillon, Baszkföld, Artois, Flandria, Hainaut. A Párizsi-medence viszont tisztán alkotmányos. Itt a papok 85%-a tette le az esküt, jóllehet Orléans

püspöki székhely. Az ellentét ezen területek közt 1792 végéig tovább erősödött.

A könyv második része a papok mentalitásában keresi döntésük indokait. Az eskü kérdésében szinte mindegyikük kötelességének érezte az állásfoglalást. A hierarchia csúcsán állók egyrésze már 1790. október 30-án deklarálta elutasító álláspontját *Exposition des Principes* címmel, mások pamfletekben támadták a reformokat (például a boulogne-i püspök), de a másik oldal is publikálta érveit (Grégoire, Camus, Treillard, Martineau püspökök).

Az alsópapság véleményét korántsem ismerjük ilyen jól. Tackett különböző forrásokból csak 200 plébániai pap indoklását tudja reprezentálni. E kétszáz indoklás távolról sem egységes, ezért a szerző megpróbálja statisztikai módszerekkel kiszűrni az egyéni indokokat.

Az eskütagadó papok gyakran négyöt érvet is felsorakoztattak rangsorolás nélkül. Néhány esetben saját anyagi érdekekre hivatkoztak, de gyakrabban homályos teológiai magyarázatokkal hozakodtak elő. Olykor kifejezetten ultramontán beállítottságúak voltak, máskor általánosságban hivatkoztak a hierarchiára, főképpen Bretagne-ban és Normandiában, mondván „a fegyelem a hit alapja”. Sokan Diderot-t, Voltaire-t okolták az intézkedésekért. A királyi legitimitásra kevesen hivatkoztak, a többség az eskütől függetlenül a forradalom pártján állt. Voltak, akik még a szigorító intézkedések előtt fenntartásokkal tettek esküt, s később ennek érvényességére hivatkozva nem voltak hajlandók újra esküdni. Sokaknak komoly lelkiismereti válságot okozott a nemleges döntés, több plébános lelkiismerete parancsára hivatkozott.

Az *alkotmányos* papság viszont fordít-

va érvelt. Néhányan bevallották, hogy anyagi előnyök miatt döntöttek így, az esküt nem tekintették vallási cselekménynek. Többségük a másik fél érveire is reflektált. A püspöki kart laza erkölcsiért rótták meg. A gallikanizmus megtagadásának tartották a pápára való hivatkozást. A püspökök viselkedésében látták az eskütagadók tartózkodásának legfőbb okát. A reform szerintük visszavezet a krisztusi egyházmodellhez. Sőt, néhányan a forradalmat egyenesen Isten rendelkezésének tekintették, hisz a *Constitution*-t szerintük úgy kell fogadni, mint a vallási dogmákat.

Új fogalmat vezetnek be, a *prêtre-citoyen*-ét. A pap a társadalmi struktúra eleme. Az erkölcs fontosabb a teológiai kérdéseknél. Hivatkoztak a felvilágosodás erkölcsi kategóriáira, a *bonheur*re és az *utilité*re. A vallás számukra „hasznos”.

Tackett megpróbál részletesebb portrét rajzolni az eskütagadó és alkotmányos papokról, cáfolni vagy igazolni a róluk kialakult sztereotípiákat. Tíz régiót vizsgálva reprezentatív mintát alkot. A mintában Gap (88%) és Cher (77%) megyékben a nagy többség esküt tesz. A másik véglet Moselle, Vendée, Haut-Rhin (32%, 33%, 40%). A maradék öt megye az országos átlaggal azonos arányokat mutat. Pikárdia, Languedoc közepe, a normandiai tengerpart és Burgundia homogén. Haute-Maine két részre oszlik, a keleti az alkotmányos. Ez a minta is összességében az 53-54%-os arányt mutatja. Hiányosak az adatok a Massif Centralról és a délnyugati országrészről.

Tackett mindenek előtt arra keres választ: mi determinálta a döntéseket? Vizsgálódását az életkorral kezdi. Megyénként 4000 fős mintát vesz, melynek átlagéletkora 43-44 év. 1791-ben az eskütagadók 48%-a 40 év alatti,

közülik a plébánosok valamivel idősebbek, a vikáriusok fiatalabbak az *alkotmányos*oknál. A 23-27 év közöttiek jobbára eskütagadók, míg a 35-39 évesek inkább alkotmánypártiak. Az elemzés alapján mégis úgy tűnik, hogy nincs korreláció az életkor és az eskütétel között.

Tackett a szolgálatétel időtartamát is boncolgatja. A plébánosok kinevezésük után általában életük végéig a faluban maradtak, a vikáriusokat ellenben gyakran áthelyezték, így rájuk ez a szempont nem vonatkoztatható. Az öt évnél kevesebb idő óta plébániával rendelkezők közt a legmagasabb az *alkotmányos*ok aránya. Ez a szolgálatétel éveinek növekedésével csökken, egészen a 15-19 évig, ezt követően ismét nő az arányuk. Feltehetően az idők már nem akarták kockáztatni biztos állásukat, s ez nagyban befolyásolta döntésüket.

A történések korábban tévesen úgy gondolták, hogy az alsópapság alacsony jövedelmekkel rendelkezett. A legtöbb helyen 700 és 3000 livre között mozgott. 1790-es adatok szerint délkeleten volt a legalacsonyabb a fizetés, míg nyugaton kétszerese-háromszorosa az országos átlagnak. A *Constitution* egységesen 1200 livre-ben szabta meg a fizetést, de a nagyvárosiak számára pótlékot is biztosított, és egy ideig a régen ennél többet keresőknek is folyósította a régi és az új bér közti különbözetet. Az alkotmány életbe lépése előtt a 2500 livre-nél többet keresők 3/4-e letette az esküt, ezek talán karrieristák, akik igyekeztek helyüket megőrizni, mert még a csökkenés után is jól kerestek. Az eddig keveset keresők szintén *alkotmányos*ok maradtak. Viszont éppen azok, akiknek anyagi helyzete nem változott, lettek eskütagadók.

Tackett azt vizsgálja – bár statisztikai

eszközökkel s ez gyakorlatilag lehetetlen –, hogy milyen jellemvonások határozták meg a döntést, arra kíváncsi, hogy azok, akik a helyi többséggel ellentétes döntést hoztak, eltérnek-e másban is az átlagtól. A mintából csak Le Mans-t tudja érdemben vizsgálni, itt ugyanis Jouffroy-Gonssans püspök 1784-től felmérte új plébánosai, papjai múltját, jellemét. 180 papról van adat, mind 37 év alattiak. Az iskolát „jó” minősítéssel zárók 42%-a, a „gyenge, lusta” minősítésűek 52%-a, a „figyelmesek, kedvesek” harmada, a „büszkéek, borús kedélyűek” kétharmada, a kihágást elkövetők 70%-a tett esküt. A papok közül többen polgári tisztséget is vállaltak, például polgármesterséget, ez utóbbiak 72 %-a tette le az esküt. Tackett is elismeri, hogy a papok jellege nehezen meghatározható. Itt a vizsgálat eredményének éppen a negatív tapasztalatot, néhány sztereotípiát cáfolatát tartja.

A következő fejezet az egyházi környezet hatását vizsgálja a papok döntésére. A papok közösségi tudatát alapvetően volt szemináriumuk és püspökiük határozta meg. Néhány történész az egyházi rendek fontosságát hangsúlyozta, de Tackett kimutatja, hogy az öt nagy és számos kisebb kongregáció, mely a 140 szemináriumot irányította, nem mutat egységes eskütagadó vagy alkotmányos magatartást. A lazariták intézményeiben pl. 10-90%, a szulpiciánusoknál 22-88% az alkotmányosok-eskütagadók aránya, ami az országos arálynak megfelelő. (Az egykori vádakkal ellentétben tehát bizonyos, hogy több szulpiciánus mint lazarita tett esküt.) Az eudisták is az átlag alatt maradtak, feltehetően azért, mert Bretagne-ban és Normandiában ellenőrizték a legtöbb szemináriumot.

Felmerült az ultramontanizmus befo-

lyásoló hatása is. Ez az ország periferiáján lehetett erős (Rousillon, Flandria, Hainaut, Franche-Comté, Lotharingia, Elzász). Bretagne többek között éppen ezért lehetett eskütagadó (1741-ig papjainak 3/5-ét a pápa jelölte ki). Két erősen eskütagadó vidéken általános volt, hogy a papoknak versenyt hirdettek, és a bizottság a legmegfelelőbbnek ítélte oda a plébániát (Franche-Comté, Lotharingia).

Tackett ezután vizsgálja a püspökök álláspontját. Boisgelin érsek fogalmazta közös nyilatkozatukat, az említett *Exposition*-t, melyben többek között követelték, hogy az egyház ratifikálhassa az alkotmányt. 1790 után az alsópapságot is igyekeztek az eskü ellen hangolni. Közülük néhányan elmenekültek, így befolyásuk is megszűnt. Igaz, a püspöki székhelyeken kevesebb volt az eskütevő, mint más hasonló nagyságú városokban, de egyénileg csak a püspökök 1/3-a foglalt állást, miután papjaik szembekerültek az esküvel, így nagyon valószínű, hogy komoly befolyásuk nem lehetett.

A következő tényező, amit Tackett számba vesz, az a papok egymásra gyakorolt hatása. Sok helységben tartottak összejeveleteket, melyek hangadói komolyabban hathattak társaikra, mint a távoli püspökök. Tackett szerint ez a magyarázata a kis eskütagadó és alkotmányos szigetek létrejöttének. A „papcsaládokban” a testvérek döntése általában egybeesett. A nemzetgyűlés pap tagjainak is nagy volt a befolyása. Ennek ellenére az eskütagadó többségű Artois, Bretagne, Hainaut, Franche-Comté, Flandria képviselői *alkotmányosok*. Montpellier, Amiens, Cambrai papjai egységesen döntenek, és az ilyen fellépés általában eskütagadó volt. Tackett tiltakozik az adatok olyan egyszerűsítő értelmezése ellen, miszerint ahol a papok

közösen döntenek, elvetik az esküt, magukra hagyatottan elfogadják azt. A falusi papság döntését a papok számával összefüggésben elemzi. Ahol egy plébános és vikárius él együtt, ott az esetek 3/4 részében ugyanúgy döntenek. Azokon a területeken viszont, ahol sok volt a vikárius, nagy az eskütagadó többség a közös állásfoglalások miatt.

A következő fejezetben a francia papság politikai előéletével foglalkozik a szerző. Két jelentős mozgalom szerzett híveket ebben az időszakban. Az egyik a richérizmus, mely a plébánosi tisztelet Istentől eredezteti, és csak a püspök felettes tekintélyét ismeri el. Sokan próbáltak a 17. században emiatt függetlenedni. Az önszerveződést már 1659-ben betiltották, így e mozgalom lassan elsorvadt. A janzenistákat 1750-től figyelik, ha lehet, leváltják. Számuk bizonytalan, ezért Tackett csak egy 1727-es ügy – felszólalások Senez püspöke érdekében – kapcsán tudja térképre vinni az adatokat. Eszerint ezen mozgalom követői sokan vannak Toul, Vannes, Auxerre, Blois, Troyes városában és Párizsban. Később a Párizsi-medence paraszti vidékeire, monostoraiba menekültek. Az említett ügy alapján a janzenista papok állásfoglalása térképre vetítve az *alkotmányos* papságénak megfelelő területeket fed le.

Tackett külön ábrázolja az 1730 és 1786 közötti megmozdulásokat. A legtöbb illegális gyűlést az 1776-ig önálló Lotaringiában találja, Bretagne-ban, Gascogne-ban, Normandiában és Lotharingiában pedig évente plébánosi zsinatot tartottak. Ezeken gyakran csak fizetésemelést követeltek. Languedocban működött Henri Reymond, aki a richérizmushoz kapcsolódva írt könyvet a vidéki papság követeléseiről *Les droits des curés* címmel. Megjegyzendő, hogy

itt a protestáns jelenlét miatt jobb volt a kapcsolat az alsó- és felsőpapság között.

Minden egyházmegyében, ahol 1789 előtt kollektív fellépés volt, az országos átlagnál nagyobb (57%) az *alkotmányosok* aránya. Valójában igazán ott jelentős, ahol pénzügyi kérdésekben tiltakoztak (Orléans, Provence stb.).

A politikai aktivitás 1780-ig nő, ezt követően 1782-ben a király püspöki jóváhagyáshoz köti e gyűléseket. Az 1787-es választáson a plébánosok is indulhattak, de legtöbb helyen a felsőpapság képes volt kirekeszteni őket. 1788-ban az Assemblée Nationale du Clergé összehívása előtt a plébánosok komoly propagandába kezdtek, pamfleteket írtak annak érdekében, hogy számarányuknak megfelelő politikai szerepet biztosítsanak nekik. Végül egyéni szavazati jogot kaptak, míg a rendek csak kollektívet. A választást többnyire közösen szervezték, a plébánosok mintegy 90%-a, a többi pap 70%-a szavazott, és a választások óriási sikerrel zárultak: a jelöltek 2/3-a plébános lett.

Tackett a plébánosok hangulatát az egyház társadalmi szerepéről a nemzetgyűléshez benyújtott panaszfüzetek alapján vizsgálja. Legkevesebb öt helyről küldött az alsó- és felsőpapság külön panaszfüzetet, főleg délnyugatról. E füzetek az eskü előtt álló papok véleményét tükrözik: a papi gyűlések 85%-án felajánlják a tehervállalást, követelik az egyéni szavazást az Assembléban. A füzetek 10%-ában említik a richérizmust, a janzenizmust egyszer sem. A helyi papoknak csak 15%-a kér részt a tizedből, nagyobb politikai hatalmat jobbra délen és délkeleten követelnek. Lotharingiára, északnyugatra ez nem jellemző. A rendeket a füzetek felében védik, és a reformok végrehajtására alkalmas

intézményt nem tudnak megnevezni. Összegzőképpen a szerző megállapítja, hogy kivételesek azok a vidékek, ahol maguk a papok megelőlegezték a forradalom intézkedéseit (Lotharingia, Párizsi-medence, Dauphiné, Provence), bár a *Constitution* sem érte váratlanul őket.

A könyv harmadik része a laikusok véleményét vizsgálja. A forradalmárok és a történetírók véleménye szerint a nép ellenforradalmi érzelmeit a papság agitációja keltette fel. Példa erre Buisson és Creuse, ahol csak az eskütagadó szigetek lakói voltak ellenforradalmárok. Az eskütagadó papok az eskü és az alkotmány ellen prédikáltak a forradalmi adminisztráció szerint. Az eskütétel épp a Húsvét előtti böjti időszakra esett, így a papok minden gyónás alkalmával beszélhettek a hívekkel. Több helyen az eskütagadó papok sztrájkba kezdtek, az alkotmányt támogatókat nem gyóntatták meg. A törvény szerint őket felelősségre kellett volna vonni, de ilyen eljárásra nincs sok adatunk.

A történetírás nem számolt a laikusok papokra gyakorolt hatásával, pedig nekik is voltak elvárásaik papjaikkal szemben. Sok helyen megakadályozták a ceremóniát (Vendée, Massif Central), az eskütevőket bántalmazták (Haute-Loire). Ugyanakkor Párizsból menekülni volt kénytelen, aki nem tett esküt, Marne-ban pedig a Nemzeti Gárda védte meg az eskütagadókat a népharagtól.

Tackett aprólékosan megvizsgálja a nők szerepét is. Sok helyen ők a legenergikusabbak az eskü védelmében vagy ellenzésében. Pontos statisztikát e tárgykörben azonban ne tud készíteni a szerző.

Felhívja a figyelmet a falusi lakosság érzékenységre is a kérdéssel kapcsolat-

ban. Provence falvaiban pl. a vallási kérdések egyben politikai kérdések is voltak. Az eskü által kirobbantott viszályok alapja gyakran a régi és új falusi elit közötti ellentét, a pap régi bűneit is felemlítették, ha döntésével nem értettek egyet. Tackett szerint a plébánosok és a hívők szimbiózisban éltek egymással, és az eskü kérdésében leggyakrabban megegyezett a véleményük. A következő fejezetben megpróbálja kiszűrni azon vidékeket, ahol a népi agitáció igazán jelentős lehetett.

Közismert, hogy 1790-ben nagyon sok helyen tört ki felkelés, parasztok, polgárok egyaránt zúgolódtak a gabonahiány, a hűbéri rendszer átalakításának némely formája és a pénzügyi reform ellen. Robert Bois történész szerint főleg néhány hűbéri jog fenntartása hangolta a nemzetgyűlés és az eskütétel ellen a népet. Tackett térképre viszi az adatokat, és így látható, hogy nem volt köztük érdemi korreláció. A fiskális reformja talán jobban számított, mert ahol sok volt a bérlő (*fermier*, a legsúlyosabban érintettek), ott sok volt az eskütagadó pap is. A városok és a falvak kapcsolatát, a településhálózatot vizsgálva sem található – néhány helytől eltekintve – összefüggést. Ahol más centralizációs intézkedések ártottak a településnek, ott az esküvel szemben is ellenségesek (például St. Pol-de-Léon, Montauban). Ez mégsem elégséges magyarázat a városok általános ellenző reakciójára, mert a kistelepülések ennél is komolyabb változásokat szenvedtek el.

Már a kortársaknak is feltűnt, hogy elsősorban a periféria eskütagadó, csakúgy mint azok a területek, ahol működött saját parlament, vagy netán a francián kívül más nyelvet is beszéltek (lásd Elzász, Roussillon, Lotharingia, Bretagne, Flandria). Néhol az

összességében kb. 700 000 (az össz-lakosság 2-3%-a) protestáns jelenléte is tetten érhető. Ezek közel harmada evangélikus (Elzász, Lotharingia, Franche-Comté), a többi református (Saintonge, Guyenne, Languedoc), ám erős közösségük csak Elzászban volt. 1789-ben 15 protestáns került be a rendi gyűlésbe, s 1789. december 24-én a katolikusokéival egyenlő jogokat kaptak. A katolikus papok ezután a catholica religio államvallássá tételét szerették volna elérni, s erre a protestáns vidékek katolikusai pozitívan reagáltak.

A *Constitution* intézkedései némi-képp hasonlítottak a református egyházi gyakorlatra, és a katolikusok gyakran protestáns dolognak tekintették magát az esküt is. Minden részadat ellenére Tackett végül azt állapítja meg, hogy a protestáns vidékek papjai az országos átlagnak megfelelően esküdtek fel. Néhány terület van csak, ahol a katolikusok egyházuk hagyományos értékrendjével azonosultak, és elvetették az esküt.

A forradalom megváltoztatta a vallási szokásokat is, bezárták a zarándokhelyeket, a papok 60%-ának (közel százezer fő) felszámolták a státuszát. A változás a hívőket nem mindenütt érintette egyformán. A vidékek változatos sikerű klerikalizációja is befolyásolta a *Constitution*nal szembeni álláspontot. Egyes régiókból sok pap származott (Normandia, Júra, Massif Central), ám ez kevésbé befolyásolhatta az eskütételt. Ahol több pap élt, ott a társadalom elfogadta jelenlétüket. Ahol 1/3-nál nagyobb az idegen származású papok aránya, azon települések általában esküpártiak. (Főleg a Párizsi-medencében, Poitou és Bordelais falvaiban becsülték kevésre a városi papokat.)

Tackett csak jelzi, hogy az egyes kon-

fraternitások (Confrérie de la Rosaire stb.) hatása is nagy lehetett, de erről általános képet alkotni igen nehéz. Vidékek szerint vizsgálja továbbá a vallásos jellegű könyvek kiadását és szerkesztését, regisztrálja, hogy sok ilyen készült az eskütagadó területeken. Egy másik térképre vitt adat a házasságkötések száma a böjti időszakban (ezt az egyház tiltotta). A kihágások száma a Párizsi-medencében háromszor annyi, mint Anjou, Bretagne vagy Normandia területén. S még egy sokatmondó adat: az 1790-ben választott képviselőtestületekben Bretagne-ban, északnyugaton a papok aránya nagy, Párizsban egy százalék.

A szerző szerint a fenti szociokulturális tényezők összessége mutatja az egyes provinciák klerikalizációját, s részben indokolja az esküvel szembeni magatartást. Ezek alapján lehet regionális tipológiát készíteni. Bretagne-ra, Anjou-ra, Maine-re, Normandiára általánosságban igaz, hogy a papok paraszti származásúak, jók az anyagi körülményeik, a vallási gyakorlat formái rögzültek, jellegzetesek: ezek eskütagadó területek. A Párizsi-medence, Pikárdia, Champagne ennek ellentettje, és alkotmányos. Más régiók is jellemezhetők így, s néhány területen megfogható még a protestáns jelenlét is.

A következő fejezet a városi elit és a papság viszonyát elemezve próbálja pontosítani ezt a topográfiát. Ebből az elitből került ki a papok többsége a 17. században, de a forradalom idején jellemző rá az antiklerikalizmus, főleg a papság városi birtokai miatt. A vallási szokások is változtak, kevesebbet jártak templomba az emberek. Húsvétkor néhány vidéki városban a lakosság 90%-a áldozott, de Bordeaux-ban például csak a fele. Sokkal kevésbé vonzó immár a

papi hivatás, nem véletlen, hogy a városi papok aránya 1760-tól 1787-ig 45%-ról 27%-ra csökkent. Legszembetűnőbb a hanyatlás Párizsban, Berryben, Provence-ban, a Bourbonnais és Nivernais területén, viszont Maine, Anjou és Alsó-Poitou több falusi papot nevel, s itt még nagyobb az ellentét falu és város között.

Tackett az elitnek az egyházzal alkotott véleményét a harmadik rend nemzetgyűlésre küldött panaszfüzeteiből (*cahiers de doléance*) próbálja rekonstruálni. Ezeket többnyire tisztviselők, jogászok írták, és az egész megye véleményét közvetítették a király felé. Valójában azonban csak saját sérelmeikkel törődtek. Vallási kérdésekről nemigen írtak, bár néhol az ünnepnapok számának csökkentését szerették volna elérni, kifejezetten gazdasági okokból. A papságot viszont szinte kivétel nélkül kritizálják. A legtöbb panasz Elzász-Lotharingiában, nyugaton és Párizsban született, miközben átfogó egyház-reformot követel Nantes, Le Mans, Rennes, Angers is.

Tackett szerint a füzetek szisztematikus vizsgálata végleg igazolja, hogy nem volt egységes „francia” közvélemény. Több régióról nincs pontos kép, de megállapítható, hogy északon és keleten a határ közelében a többség konzervatív, a leghaladóbb a Párizs-medence és Nyugat-Franciaország, ez utóbbi minden bizonnyal azért, mert itt a legerősebb az egyház ellenállása. Végso soron úgy tűnik, hogy a papok döntését a városiak állásfoglalása nem, vagy csak negatív módon befolyásolta.

A következő Tackett által megvizsgált döntési helyzet egy évvel későbbi, mikor is ennek az elitnek kellett megeskietnie a papokat. Jellemzőek első reakcióik: sok körzetben ellenálltak, és a papokat védtek (Morlaix, Thouars stb.),

néhol a fenntartásokkal tett esküt is inkább elfogadták, ha nem sértette az alkotmány szellemét. Tackett több példát hoz az intoleráns viselkedésre is (például Angers, Nantes stb...). Az 1789-es füzetek által rajzolt képpel ez gyakorlatilag megegyezik.

1791. május 7-én hozták az úgynevezett „tolerancia-törvényt”, mely szerint az eskütagadó pap misézhet, ha a szószékről nem bírálja a *Constitution*-t, és csak jogi úton vonható felelősségre. 1792 elején a belügyminiszter felmérést végzett a törvény tiszteletben tartásáról. Ebből kiderül, hogy a legtöbb megye toleráns, az erősen alkotmányos vidékeken a fő probléma a papok megvédése a tömegtől, ugyanis 1792 áprilisától, a hadbalépést követően mind több papot üldöznek el plébániájáról. A nyugati városok a legszigorúbbak e téren, hiszen a király sikertelen vareinnes-i szökési kísérletét követően szinte azonnal internálják az eskütagadó papokat.

Tackett az eddigi vizsgálatok alapján úgy véli, hogy az egyéni és lokális tényezők egyike sem ad általános magyarázatot a papság döntésére. Célszerű nagyobb régiókat vizsgálni. Így érthető a Párizstól való kulturális és politikai távolság szerepe. Fontos a saját nyelv, a parlament, a vallási megosztottság. Számított még a népi vallásosság jellege, és ebben a papok szerepe. Ahol sok volt a plébános, ott nem épültek be a laikus társadalomba, eskütagadók lettek. A janzenisták alkotmányosok. A városokban az eskütevők száma a lakosokéval fordítottnan arányos (a püspöki székhelyeken ez bonyolultabb). Két papmodell létezett ekkor: a tridenti és a polgár papé, hogy ki melyikkel azonosult, az meghatározta döntését az eskü kérdésében is. Ezek a legfontosabb tényezők a *Constitution* fogadtatásának.

Végül Tackett hét körzet megkülönböztetését javasolja: 1. Párizsi-medence, Pikárdia, Champagne, Berry, Bourbonnais, Poitou, Saintonge, Bordelais — alkotmányos. Itt kevés volt a helyi születésű pap, sok az idegen származású, és még így is paphiány figyelhető meg. 2. A kis északi határmenti megyék; Hainaut, Artois, Boulonnais, Flandria — eskütagadó, a papság és a laikusok egyaránt. Erősek itt az ultramontán tradíciók, melyek még a szerzeteseket is védtek 1790-ben. 3. A keleti határvidék: Elzász, Lotharingia, Franche-Comté, ahol a lakosság fele nem is beszélt franciául — eskütagadó. Lotharingia déli részén más volt a helyzet, mert itt a nagy többség francia volt, a protestánsokkal a Vogézek miatt nem érintkezhetett. Toul egyházmegyében inkább a felsőbb egyházi vezetés ellenében szavaztak az esküre. 4. A Júrától délre Bresse, Bugey, Maconnais, Lonnais, Dauphiné, Provence alkotmányos, paphiány, erős konfraternitások és népi vallásosság jellemezte. A plébánosok itt is szemben álltak az egyházi vezetéssel, ők keresték a legkevesebbet, és rájuk hatott legerősebben Henri Reymond. 5. A Massif Central, Languedoc, a Rhone másik partja eskütagadó. Sok volt a helyi pap, a fizetést természetben kapták. Voltak reformátusok is, s a „nép” a papok mellé

állt. 6. A Pireneusok, délnyugat, ahol nem ilyen egyértelmű a helyzet. Itt is voltak reformátusok (Foix), de nem ez volt a jellemző. Roussillon és Baszkföld eskütagadó, ultramontán, jezsuita. Comminges, Bigorre, Couserans olyan, mint a Dauphiné, papjai politizáltak és készpénzt kaptak. 7. Poitou, Anjou, Bretagne, Maine, Normandia, tehát a nyugat eskütagadó. A vidéket is klerikalizálták, a papság itt volt a leggazdagabb, a janzenistáknak nem volt hatásuk csak a városokban. A falvakban jelentősen nőtt a papok száma. Ezen a körzeten belül az eltérések a városiasodás különbözőségeivel magyarázhatók. A közigazgatás élén állók ugyanolyan progresszisták voltak, mint a párizsiak.

A kiváló műhöz sok térkép tartozik, és a végén az eskü statisztikája, mely megyénként regisztrálja a papokat és döntésüket. Tackett könyve a ma rendelkezésre álló adatok alapján a lehető legtöbbet mondja el az esküről és indokairól. A sztereotípiákat megcáfolva ad részletes képet, és jóval többet, mint elégséges vitaalapot a kérdés – egyház és társadalom viszonya a forradalom alatt – további vizsgálatához.

Seláf Levente

Számunk szerzői

Balázs Péter	egyetemi hallgató, JATE Szeged
Bódy Pál	történész, Miskolci Egyetem
Čoralić, Lovorka	történész, Zágráb
Csernus Sándor	történész, JATE Szeged
Csorba László	történész, ELTE Budapest
Deák Ágnes	történész, JATE Szeged
Eördögh István	történész, JATE Szeged
Erős Vilmos	történész, KLTE Debrecen
Gulyás László	szellemi szabadfoglalkozású, Szeged
Hermann Róbert	hadtörténész, Hadtörténeti Intézet, Budapest
Kurunczi Jenő	történész, Kőrösi Csoma Sándor Főiskola, Békéscsaba
Miskolczy Ambrus	történész, ELTE Budapest
Puskás Julianna	történész, ELTE Budapest
Seláf Levente	egyetemi hallgató, JATE Szeged
Tóth Ferenc	történész, Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely

A fordításokat Katona Tünde, Novák György, Zilahi Tibor
és Géczi Lajos készítette illetve ellenőrizte.

Beérkezett könyvek

Valuch Tibor: „Ötvenhatosok”. Debrecen, Cívis Kiadó, 1996. 199 old.
ISBN 963 85633 03

Pósán László: A Német Lovagrend története a 13. században. Debrecen, Debrecen University Press, 1996. (Történelmi Figyelő Könyvek 4.) 231 old.
ISBN 963 02 9993 3

Donáth Péter: Iskola és politika. Az állami német nemzetiségi tanítóképzés magyarországi történetéhez, 1919–1944. Budapest, 1996. 299 old.
ISBN 963 7156 38 0

Dominkovits Péter: XVI. századi magyar nyelvű iratok Sopron vármegye levéltárából. Sopron, 1996. 150 old.
ISBN 963 8327 02 2

Statisztikai Szemle. A KSH folyóirata. 1996. 1., 2., 5-6., 7., 8-9., 10., 11., 12. szám.

Iskolakultúra. Kiadja a JPTE Tanárképző Enthused 1996. 10. szám.

Szociológiai Szemle. A Magyar Szociológiai társaság folyóirata. 1996. 1., 3-4. szám.

Debreceni Szemle. Kiadja a „Debreceni Szemle” alapítvány. 1996. 2. szám.

Győri Tanulmányok. Tudományos Szemle. 1993. 13., 1994. 14-15., 1995. 16., 1996 17. szám.

Horváth Gyula: A peronizmus. Szeged, 1996. 116 old.
ISBN 963 482 145 6

Anderle Ádám: Don Carlos. Örült vagy áldozat. Szeged, 1996. 170 old.
ISBN 963 482 143 X

Anderle Ádám–Kozári Mónika: A Monarchia utolsó követe. Kánya Kálmán Mexicóban 1914–1919. Szeged, 1996. 120 old. ISBN 963 400 274 9

INHALT

Studien

MISKOLCZY, AMBRUS

Nationalität, Freiheit, Politik. Kapitel aus der Geschichte
des Dialogs der ungarischen und rumänischen Emigra-
tion in Paris 5

HERMANN, RÓBERT

Görgeis Memoiren und die Kossuth-Emigration 40

PUSKÁS, JULIANNA

Ungarische Flüchtlinge, Emigranten — "DP"-s
und die "56er" (1944–1957) 67

GULYÁS, LÁSZLÓ

Die Anatomie einer erfolgreichen Emigration. Einige
Momente der Emigration von Eduard Beneš während
des Ersten Weltkriegs 103

Werkstatt

ČORALIĆ, LOVORKA

Ungarn im Venedig des 15–17. Jahrhunderts 139

TÓTH, FERENC

Militärische und politische Emigranten auf dem Gebiet
des Französischen Königturns im 18. Jahrhundert 154

EÖRDÖGH, ISTVÁN

Der diplomatische Hintergrund des Zusammenbruchs
des ungarischen Freiheitskampfes von 1848–49 im
Lichte der Konsistorialunterlagen 174

CSORBA, LÁSZLÓ

„Nebelschleier“. Betyarenillusion und Dichtung in der
ungarischen Emigration in Kütahya 192

KURUNCZI, JENŐ

Einige wichtige Gebiete der russischen Emigrantenkultur
in der Zwischenkriegszeit 202

Heraufbeschwörung der Vergangenheit

Der Hóman-Mályusz-Fall (Hrsg. v. Erős, Vilmos) 220

„Für Christus und gegen seine Feinde.“ Die Schenkungsurkunde der Grafen Maigret aus dem Jahre 1687. (Einleitung und An- merkungen v. Csernus, Sándor)	244

Jenseits unserer Grenzen

Modernisationsmodelle, Nationalismus und Verfassungsmäßigkeit in Ungarn im 18. Jahrhundert. Ein Gespräch mit dem Historiker Pál Bódy	256
Auswahlbibliographie der Werke von Pál Bódy	263
Bódy, Pál: Die politischen Ideen von József Eötvös nach 1848 ...	265

Revue

Eine andersartige Französische Revolution (<i>François Furet: Gondoljuk újra a francia forradalmat. Fordította Hahner Péter, Pécs, 1994.</i>) Balázs, Péter	278

Ein gelehrter Geistlicher in der Emigration (oder wie man keine Quelle herausgeben darf). (<i>Rónay Jácint: Napló/Válogatás/ Sajtó alá rendezte és az utószót írta Hölvényi György. Az előszót írta Katona Tamás. A kötetet szerkesztette Zombori István. METEM Könyvek 13. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. Budapest-Pannonhalma, 1996.</i>) Hermann, Róbert	284

Eine Vorstudie zu einer Monographie? (<i>Varga János: Románok és magyarok 1848–1849-ben. A Magyar Tudományos Akadémián 1991. október 3-án elhangzott székfoglaló szövege. Magyar Országos Levéltár. Budapest, 1995.</i>) Hermann, Róbert	290

Das Verhältnis von Kirche und Gesellschaft, Kirche und Staat während der Französischen Revolution. (<i>Timothy Tackett: La Révolution, l'Église, la France: le Serment de 1791. Paris, 1986.</i>) Seláf, Levente	295

Autoren dieser Nummer	305

Eingesandte Bücher	306

TABLE OF CONTENTS

Essays

- MISKOLCZY, AMBRUS
 Nationality, Freedom, and Politics. Chapters from the
 History of the Dialogue between the Hungarian and the
 Rumanian Emigration in Paris 5
- HERMANN, RÓBERT
 Görgei's Memoires and the Kossuth Emigration 40
- PUSKÁS, JULIANNA
 Hungarian Refugees, Emigrants — "DPs" and "56-ers"
 (1945-1956) 67
- GULYÁS, LÁSZLÓ
 The Anatomy of a Successful Emigration. Aspects of the
 Emigration of Eduard Beneš during World War I 103

Workshop

- ČORALIĆ, LOVORKA
 Hungarians in Venice in the 15th–17th Centuries 139
- TÓTH, FERENC
 Military and Political Emigrations in the 18th-Century
 French Kingdom 154
- EÖRDÖGH, ISTVÁN
 The Diplomatic Background to the Fall
 of the Hungarian War of Independence
 in the Light of Vatican Papers. 174
- CSORBA, LÁSZLÓ
 „Misty Images”. Romantic Illusion and Poetry in the
 Hungarian Emigration in Kutahiya. 192
- KURUNCZI, JENŐ
 Some Important Fields of Russian Emigree Culture
 Between the Two World Wars. 202

Recollection

- The Case of Hóman and Mályusz. (Edited, commentary and notes
 by Erős, Vilmos) 220

„For Christ and Against His Enemies.” The Deed of Gift of the Counts Maigret from 1687. (Introduction and notes by Csernus, Sándor)	244
<i>Beyond our Borders</i>	
Models of Modernization, Nationalism and Constitutionality in 19th-century Hungary. Interview with historian Pál Bódy.	256
Selected bibliography of Pál Bódy	263
Bódy, Pál: The Political Ideas of József Eötvös after 1848.	265
<i>Reviews</i>	
A Different French Revolution (François Furet: <i>Gondoljuk újra a francia forradalmat. Fordította Hahner Péter, Pécs, 1994.</i>) Balázs, Péter	278
A learned Priest in Emigration (or the Way Historical Records must not be published). (Rónay Jácint: <i>Napló/Válogatás/ Sajtó alá rendezte és az utószót írta Hölvényi György. Az előszót írta Katona Tamás. A kötetet szerkesztette Zombori István. METEM Könyvek 13. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. Budapest-Pannonhalma, 1996.</i>) Hermann, Róbert	284
Preliminary Study for a Monograph? (Varga János: <i>Románok és magyarok 1848–1849-ben. A Magyar Tudományos Akadémián 1991. október 3-án elhangzott székfoglaló szövege. Magyar Országos Levéltár. Budapest, 1995.</i>) Hermann, Róbert	290
The Relations between Church and Society, Church and State during the French Revolution. (Timothy Tackett: <i>La Révolution, l'Église, la France: le Serment de 1791. Paris, 1986.</i>) Seláf, Levente	295
Authors	305
Books received	306

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

* * *

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén. A folyóirat előfizetési díja egy évre 400 Ft. A lap ára egy szám megrendelése esetén 100 Ft+postaköltség, könyvesboltban 120 Ft.

* * *

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magister Könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.; Balassi Könyvesbolt, II. ker., Margit utca 1-3.; Eötvös Könyvesbolt, V. ker., Kecskeméti u. 2.; Litea Kft., I. ker., Budavár, Hess A. tér 4.; Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrássy út 45.; Atlantisz Könyvesbolt, V. ker., Váci utca.

Szeged: Katedrális Bt.: Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27., Könyv- és Jegyzetbolt, Dugonics tér 12.; Móra Könyvesbolt, Kárász u. 5.; Egyetemi Könyvtár, Egyetem u. 2.; JGYTF Kiadó Jegyzetbolt, Boldogasszony sgt. 6.; Idegennyelvű Könyvesbolt, Kárász u. 22.; Tolkien Könyvesbolt, Kossuth L. sgt. 1.

Debrecen: Egyetemi könyvtár, KLTE főépület fsz. Egyetem tér 1.

Miskolc: Két Könyvész Kft., Miskolc-Egyetemváros.

Pécs: Szövegbolt, Ifjúság u. 6.; Egyetemi Könyvesbolt, Mátyás király u.

Székesfehérvár: Jókai u. 4. Könyvkereskedés, Jókai u. 4.

Szombathely: Savaria Könyvesbolt, Mártírok tere 1.

* * *

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179.

Telefon: 62/454-000/3297

e-mail: aetas@jate.u-szeged.hu

<http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/aetas/>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

A szerkesztőség titkára: Homonnai Sarolta

Olvasószerkesztő: Benkes Réka

Technikai szerkesztő: Dávid Tamás

A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

Nyomdai munkálatok: Délmagyarország Könyv-, Lapkiadó
és Nyomdaipari Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

Hajdan a kortársak körében és ma a szakirodalomban is élt és él az a vélemény, mely szerint Teleki és Kossuth elhidegülésének oka nemzetiségi kérdésben tanúsított nézetkülönbség lett volna, az, hogy Teleki, Klapka és Szemere e téren továbbblápett volna Kossuthnál. Valójában ez csak része annak az alapvető dilemmának, hogy milyen legyen az emigráció vezetése: egyyszemélyi vagy testületi. Kossuth a múlt tapasztalatai alapján a diktátorságot választotta. Az emigráció jelentősebb alakjai viszont a testületi vezetés hívei voltak és ebben Kossuthnak a primus inter pares szerep jutott volna. Batthyányi Kázmér és Szemere Bertalan gyűlölködve támadtak Kossuthra, s kétségbe vonták, hogy joggal használja a kormányzóí címet. Teleki leveleiben – hol némi arisztokrata fölényrel vagy éppen fölényeskedéssel – évődött, hol kesergett „Lajcsi”, „Rengeteg magyar” diktátori hajlamain, „parancsárságán”. A nemzetiségi kérdés csak egy érv volt Kossuth diktátorsága ellen. És hirtelen divat lett Kossuthra rálicitálni a nagy szólamokban és általánosságokban gazdag európai demokratikus frazeológia igényeinek megfelelően. Almásy Pál például 1852. november 18-án Szemeréhez intézett levelében Kossuth-, ill. diktátorelleses éllel hosszan ecsetelte, hogy olyan nyilatkozatban kellene kifejteti az emigráció politikáját, amely „a nemzetiségi kérdést a legdemocratább nézetek szerint taglalja, kiemlje; a népek solidaritását, fraternitását, vote universalet a republique democratique és némely kérdésekben socialt elfogadja”.

Miskolczy Ambrus tanulmányát számunk 5–39 oldalán olvashatják.